

KUFÎ YAZIDA GEOMETRİK YORUMLAR ÜZERİNE BİR DENEME**

Ömür Bakırer *

İslâm mimarisinde ve küçük el sanatlarında önemli yeri olan Kufî yazı, düşey ve yatay çizgileri vurgulayan köşeli harfleriyle dikkati çeker (1). Bu niteliğiyle de geometrik biçimlemelere diğer yazı türlerinden daha yatkındır. Kufî yazının kendi çeşitlemeleri arasında ise Köşeli Kufî (2), Dügümlü Kufî (3), ve Örgülü Kufî (4) olarak tanımlanan üçü geometriye ve özellikle geometrik süslemeye yakın örnekler sunmaktadırlar.

* Doç. Dr., O.D.T.Ü., Mimarlık Fakültesi, Restorasyon Bölümü'nde öğretim üyesi

** Bu yazı, 1-7 Mart 1981 tarihleri arasında Pakistan'ın Peshawar şehrinde, Peshawar Üniversitesi tarafından düzenlenen 'International Symposium on Islamic Art, Calligraphy and Architecture' kongresine sunulan bildiriden genişletilerek yeniden düzenlenmiştir.

(1) Kufî yazının gelişmesi ve çeşitlemeleri için Bkz. :

S. FLURY, 'Ornamental Kufic Inscription on Pettery', *A Survey of Persian Art*, ed. A.U. Pope, London, New York, 1967 (1939), p. 1743-1745.

M.M. KOMAN ve M.F. UĞUR, *Celalettin Karatay ve Oğullarının Hayat ve Eserleri*, İstanbul, 1945, s.47.

R.O. ARIK, *Halkevlerinde Müze, Tarih ve Folklor Çalışmaları*, Ankara 1948, s.24.

C.E. ARSEVEN, *Sanat Ansiklopedisi*, 5, İstanbul 1953, s.2226-2227.

E. DIEZ ve O. ASLANAPA, *Türk Sanatı*, İstanbul 1955, s.306.

A. GROHMANN, 'The Origin and Early Development of Floriated Kufic', *Ars Orientalis*, V.II, 1957, pp. 183-215.

(2) S. FLURY, *ay. yer.*

M.M. KOMAN ve M.F. UĞUR, *ay. yer.*

Rectangular Kufic, Coufique Carré ve dilimizde Satrançlı Kufî olarak tanımlanan bu türü için, daha çok kare ve dikdörtgen çerçevelere bağımlı olarak gelişmesine dayanarak Rectangular sözcüğüne karşılık Kare deyimini benimsedik.

(3) S. FLURY, *ay. yer.*

E. DIEZ ve O. ASLANAPA, *ay. yer.*

A. GROHMANN, *ay. yer.*

Plaited or Interlaced Kufic karşılığı olarak dilimizde Dügümlü Kufî deyimini benimsenmiştir.

(4) S. FLURY, *ay. yer.*

E. DIEZ ve O. ASLANAPA, *ay. yer.*

A. GROHMANN, *ay. yer.*

Bordered Kufic karşılığı olarak dilimizde Örgü Kufisi ve Örgülü deyimleri benimsenmiştir.

Bu kısa incelemede Kufî yazının bu üç türünün mimarideki uygulamaları üzerinde durulurken, Örgülü Kufî'de yazı ile birleştirilen geometrik geçmeler daha ayrıntılı olarak ele alınacak ve bunlarla yine mimaride salt süsleme amacıyla kullanılan, aynı nitelikte geçmeler arasındaki ilişkilere işaret edilecektir. Ancak inceleme, Kufî yazının tarih içinde ya da yöresel gelişmelerini irdelemeğe yöneltilmediği için konu, örgüler arasındaki ilişki ve özellikle bunların tasarımı üzerinde yoğunlaştırılmıştır. İran Selçuklu ve Anadolu Selçuklu yapılarından seçilen bazı örnekler ise bu ilişkiyi iyi sergiledikleri için ele alınmışlardır.

Kufî yazının KÖŞELİ KUFÎ olarak tanımlanan çeşitlemesi, basit Kufî'nin özellikle mimariye uygulanmak üzere geliştirilmiş son aşamasıdır (5). Bu yazı, bütün harflerinin ayrıcalıksız köşeli olması, süsleme den tasarlanan geometrik bir çerçeve içine yerleştirilmek üzere düzenlenmesi ile diğerlerinden ayrılır. Genellikle dini nitelikli tek bir sözcüğün, kare bir çerçeve içinde ve eş merkezden yayılır biçimde, yön değiştirerek ve çevrilerek dört kez yinelenmesi; ya da bir sözcük veya cümle'nin dikdörtgen bir çerçeve içinde yatay yönde uzanır biçimde bir veya birden fazla satır halinde sıralanması ile düzenlenir. Bu yazı türünün belki de daha kısıtlı kullanılan bir çeşitlemesi ise sözcüklerin dairesel bir madalyon içerisine yerleştirilmesidir. Bu son şekilde madalyon dış çerçeveyi oluştururken, bunun içindeki sözcük ya da cümle bir altı kollu yıldız (Mühr-ü Süleyman), ya da sekiz kollu yıldız biçimlendirmek üzere düzenlenmiştir. Köşeli Kufî'de sözcükler uygulandıkları geometrik çerçeve ile bağımlı ve bu çerçeve içinde uyum içindedirler. Çerçevenin dış hatlarını izlemek üzere de yön değiştirirler.

Köşeli Kufî ilk olarak mimaride uygulanmış veya pişmiş topraktan levhalar üzerine oyma olarak ya da birim tuğlaların yanyana istiflenmeleri ile gerçekleştirilmiştir. Birim tuğlaların kullanıldığı örneklerde, yazı türünün tuğla malzemenin istif niteliklerine uyumu, belki de malzemenin doğal etkisiyle bağımlı olarak geliştiğini düşündürmektedir (6).

(5) S. FLURY, a.g.e., s.1243-1248.

(6) S. FLURY, ay. yer., menai kesin bilinmeyen bu yazı türünün Çin etkilerinin yoğun olduğu bir dönemde ortaya çıkmasına dayanarak belki de Çinli bir hattat tarafından geliştirildiği görüşündedir.

E. ESİN, 'Eurosia Göçebelerinin Sanatı', *I. Türk Sanatları Kongresi*, Ankara 1959, *Tebliğler*, Ankara 1962, s.173-174.

E. ESİN, 'Türk Sanatı Tarihinde Karahanlı Devrinin Mevkii', *VI. Türk Tarih Kongresi*, Ankara Ekim, 1961, *Tebliğler*, Ankara 1967, s.100-130.

Bu yazı türünün 'tamga motifi' ile ilişkilerine işaret ederek İslâmiyetle beraber Kufî harfi tamganın Türkistan'da mimariye uygulandığı görüşündedir.

Köşeli Kufî'nin en erken örneğinin Gazne'de ve 492-509 H/1098-1115 M. e tarihlenen Sultan Mesud kulesinde olduğu öne sürülmüştür (7). Onikinci yüzyıldan başlamak üzere ise tuğla minarelerin gövdelerinde tek sözcüğün yön değiştirilerek yenilenmesi esasına dayanan düzenlemeler çoğalmaktadır. Bu uygulamaların erken örneklerinden olan Isfahan'da Mescid-i Ali ve Saraban minarelerinin silindirik gövdelerine serpiştirilen sözcükler tuğla birimleri arasında geniş düşey derz araları bırakılarak biçimlendirilmiştir (8). Tuğla birimleri arasında çukur boşluklar olarak algılanan bu derz araları sözcüklerin dış sınırlarını oluştururlar. Tuğla mimarisindeki gelişmelere koşut olarak Anadolu'da Onüçüncü yüzyıl, İran bölgesinde Ondördüncü yüzyıldan başlamak üzere bu çukur boşluklar çini birimlerle doldurulur ve sözcüklerin uzaktan daha belirgin algılanmaları sağlanır.

Çini birimlerle gerçekleştirilen bu Köşeli Kufî düzenlemelerine Anadolu'da en erken 614-617 H/1217-1220 M. tarihli Sivas Keykavus Darüşşifası'nın Türbe cephesinde rastlanmaktadır. Girişin üst kısmında, kemer alınlığı içerisinde 'MUHAMMED' sözcükleri firuze mavisi küçük çini birimlerle vurgulanmış ve dış hatları, kesin sınırlanmamış dikdörtgenler içinde düzenlenmiştir. Sözcükler yüzeyde yön değiştirerek yinelenmektedir (Res. 1). Keykavus Darüşşifası'nın karşısında, 671 H/ 1271 M. tarihli, Çifte Minareli Medrese'nin taç kapısı üzerinde yükselen çift minarenin silindirik gövdelerinde aynı sözcük, ancak bu kez belki de bir yanlışlık sonucu, negatif olarak kullanılmıştır (9). Aynı minarelerin kare biçimli kaidelerinin arka yüzlerinde ise 'ALLAH' sözcüğü merkezdeki gamalı haç etrafında yön değiştirerek dört kez yinelenir ve kare bir çerçeve oluşturur (Şek. 1). Onbeşinci yüzyıl ortalarından Hasankeyf'deki Zeynel Türbesi'nde Köşeli Kufî geniş silindirik gövdenin tüm yüzeyini kaplar (10). Burada sözcükler serbest bir serpiştirme yerine, kırık çizgilerle sınırlandırılmış kuşaklar içine yerleştirilmiş ve kıvrılan hatlarla uyum sağlamak üzere yönlendirilmişlerdir.

Türkistan, Horasan ve Orta İran bölgelerinde Köşeli Kufî'nin tuğla ve çini mozayıkla uygulamaları minare gövdelerinden giderek geniş du-

(7) S. FLURY, *a.g.e.*, s. 1748, n.1.

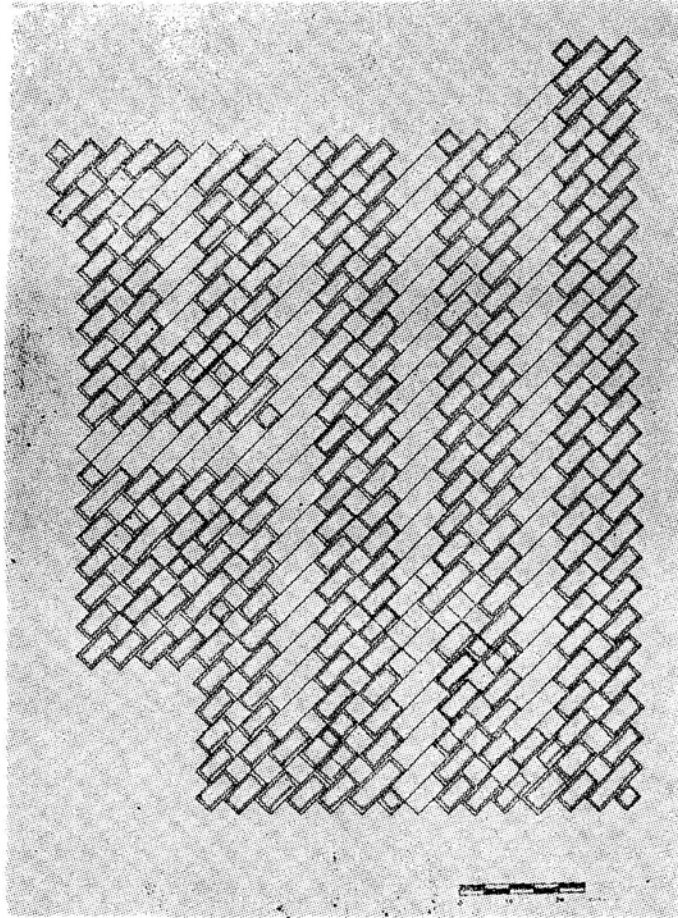
(8) B.M. SMITH, 'Manars of Isfahan', *Athar-é-Iran*, V.I, n.2, 1939, pp. 313-360. Fig. 222.

A.U. POPE, (Ed), *A Survey of Persian Art*, London, New York 1967 (1939), Pl. 362 A. O. GRABAR ve D. HILL, *Islamic Architecture and Its Decoration*, London 1967 (1964), Pl. 319.

(9) G. ÖNEY, *Türk Çini Sanatı*, Ankara 1978, s.14.

(10) O. ASLANAPA, *Turkish Art and Architecture*, London 1971, Pl. 118.

G. ÖNEY, *a.g.e.*, s. 79

Şek. 1— Sivas, Çifte Minareli Medrese; minare kaidesi, arka yüz.

var yüzeylerine, kemer içliklerine, sağır nişlerin yüzeylerine ve düşey ya da yatay yönde yükselen süsleme kuşaklarının yüzeylerine aktarılır ve uygulamaları Onyedinci yüzyıla kadar uzanır. Genellikle bu geniş yüzeyler kare, dikdörtgen veya baklava ağları ile bölümlenmiş ve sözcükler kendilerine ayrılan bu özel yerlere uyacak şekilde yönlendirilmiştir. Bunlara örnek olarak Ondördüncü yüzyıldan Yazd'daki Mescid-i Cuma'da ana eyvanın avluya bakan yüzü (11), Natanz'daki Hanikâh'ın giriş cephesinde düşey yönde geniş kuşaklar içindeki düzenlemeler ve aynı yapının minaresi (12), Isfahan'da Do-Minar ve Bağ Kuş minarelerinin gövdeleri (13), Onbeşinci yüzyıldan Yazd'da Mir Çakmak Camii ana eyvanının

(11) O. GRABAR ve D. HILL, *a.g.e.*, Pl. 206.

(12) O. GRABAR ve D. HILL, *a.g.e.*, Pl. 264, 271.

(13) O. GRABAR ve D. HILL, *a.g.e.*, Pl. 318, 319.

avluya bakan yüzü (14), Semerkant'ta Gur Amir Türbesi'nin arka yüzü, Bibi Hatun Camii'nin ön yüzü, kemer içlikleri ve minare gövdesi ile Uluğ Bey Medresesi'nin ön yüzü (15), Herat'ta şehir duvarları ve Gevher Şah Türbesi'nde dış duvar yüzeylerindeki uygulamalara işaret edilebilir (16).

Köşeli Kufi'nin ikinci çeşitlemesi olan ve sözcüklerin bir ya da birden fazla satır içinde uzanan, giderek bir devamlılığı olan uygulamalarına Onikinci yüzyıldan bir örnek İsfahan'daki Mescid-i Ali minaresidir. Silindirik gövde tek tek sözcüklerin yinelenmesi ile kaplanırken, gövde ile kaidenin birleşme çizgisini ince bir kuşak içinde saran yazı, iki satır olarak ve yatay yönde devam etmek üzere düzenlenmiştir (17). Anadolu'da bu uygulamanın örneklerine daha çok taş ve ahşap malzemede rastlanmaktadır. Onikinci yüzyılın sonlarına tarihlenen Mardin Ulu Camii minaresinde yazı kaidenin kuzey yüzünde yer alır. Dikdörtgen bir çerçeve içerisinde ve birbiri üzerine binen üç satır olarak yükselmektedir (18). Yine Mardin'de Onüçüncü yüzyıldan Şehidiye Medresesi'nde ise avlu duvarının üst kısmında, beş satır olarak dikdörtgen bir çerçeve oluşturur (19). Ahşap malzemedeki uygulamaları çoklukla minberlerin yan kanatları ve kapılarındadır ki bir örnek olarak Beyşehir Eşrefoğlu Camii minberi verilebilir (20).

Köşeli Kufi'nin kare ya da dikdörtgen çerçeve yerine madalyon içinde düzenlenen türüne özellikle Anadolu'da örnekler boldur ve bunlar taş, tuğla ve çini malzeme ile olmak üzere çeşitlenmektedir. Erzurum Çifte Minareli Medrese'de minare kaidelerinin ön yüzlerinde büyük bir madalyon ile sınırlandırılan yazı sekiz kollu bir yıldız biçimlendirmektedir (Res. 2). Tercan Mama Hatun Türbesi taçkapısında taşta oyulan madalyonda Köşeli Kufi altı kollu bir yıldızın dış hatlarını çizcek şekilde, Malatya Ulu Camii ve Beyşehir Eşrefoğlu Camii kubbe merkezlerinde de yine altı kollu bir yıldız biçimlendirmek üzere tasarlanmıştır (21). Giderek, yukarıda sözü edilen Köşeli Kufi örneklerinde harfler yalındır ve sözcükler geometrik bir çerçeve ile sınırlandırılmıştır.

(14) O. GRABAR ve D. HILL, *a.g.e.*, Pl. 2-1.

(15) O. GRABAR ve D. HILL, *a.g.e.*, Pl. 33, 44, 45, 47, 49, 50, 62, 63.

(16) O. GRABAR ve D. HILL, *a.g.e.*, Pl. 126, 136.

(17) Bkz: yukarıda not 8.

(18) O. GRABAR ve D. HILL, *a.g.e.*, Pl. 403.

(19) O. GRABAR ve D. HILL, *a.g.e.*, Pl. 401.

(20) M.Z. ORAL, 'Anadolu'da Sanat Değeri Olan Ahşap Minberler, Kitabeleri ve Tarihçeleri', *Vakıflar Dergisi*, c.5, 1962, Res.24.

(21) M. ŞAHİNOĞLU, *Anadolu Selçuklu Mimarisinde Yazının Dekoratif Eleman Olarak Kullanımı*, İstanbul 1977, Res. 47, 49, 75.

Kufî yazının geometri ile bağdaşan diğer iki çeşitlemesi olan DÜĞÜMLÜ KUFÎ ve ÖRGÜLÜ KUFÎ'de Köşeli Kufî'de olduğu gibi, tek bir sözcüğün bir çerçeve ile sınırlandırılması ve yön değiştirerek yinelenmesi söz konusu değildir. Aksine sözcükler ve cümleler her zaman yatay bir çizgi üzerinde devam etmek üzere dizilirler. Bu yazı şeritlerinde harfler Köşeli Kufî'de olduğu gibi yalın bırakılmayıp uçlarına süs öğeleri eklenmekte ve yüzey boşluk kalmamak üzere doldurulmaktadır.

DÜĞÜMLÜ KUFÎ'de uzun bacaklı harflere çengel ve düğümler eklenir. Yazının daha süslü örneklerinde uzun bacaklı harfler birbirlerine dolanır veya düğümlenirler. Giderek yazı ve düğümler birbirleriyle bütünleşerek girift bir düzen biçimlendirirler. Buna ek olarak harflerin kenarlarına veya uçlarına eklenen bitkisel öğeler, zeminin de yalın bırakılmayıp doldurulmasını sağlarlar. Düğümlü Kufî'nin tasarımında yazının yer aldığı yatay bir şerit ve düğümlerin yer aldığı ikinci bir yatay şerit söz konusudur. Ancak, uzun bacaklı harflerin uzunlukları ile bağımlı olarak düğümlerin de farklı yüksekliklerde oluşmaları sonucu, göz bu iki yatay şeridi birbirinden ayırmaz ve bir bütün olarak algılar. Harfler ve düğümler arasında bağlayıcı öğeler olan bitkisel süsleme ise bu tür bir algılamayı kuvvetlendirir. Giderek yazı ve süs öğeleri birbirlerinden ayırt edilemeyecek kadar giriftleşirler ve yazının okuma niteliği azalır.

Düğümlü Kufî'nin Doğu İran bölgesinde geliştiği ve batıya doğru yayılma sürecinde zaman içinde bir gelişme izlediği görüşü yaygındır. (22). Bu yazı türünün mimaride kullanımı Onbirinci yüzyıldan sonra yoğunlaşmakta, taş, tuğla, alçı ve çini mozayık gibi farklı malzemelerdeki uygulamaları çoğalmaktadır. İran bölgesinde özellikle tuğla malzeme ile uygulamaları çok sayıdadır. En erken, 407-411 H/ 1016-1020 M. yılları arasına tarihlenen Doğu Radkan kümbetinde, Düğümlü Kufî külâh altında geniş bir kuşak içerisinde gövdeyi sarar. Burada harflerin uçlarından fırlar gibi çıkan düğümler iyice yuvarlatılmış, boşluklar sayısız küçük yaprak ve filizle doldurulmuştur (23). Düğümlü Kufî'nin kullanıldığı diğer erken tarihli yapılar arasında ise Gazne'de 492-509 H/ 1098-1115 M. e tarihlenen Sultan Mesut kulesinin üçgen çıkıntılı gövdesinde dik-

(22) Düğümlü Kufî'nin özellikle Doğu İran'da geliştiği ve doğudan batıya doğru bir gelişme izlediği görüşü yaygındır. Bkz. :

S. FLURY, *a.g.e.*, p.1761, Fig. 616 A, B; 617 A,B.

E. DIEZ ve O. ASLANAPA, *a.g.e.*, s.310-311.

(23) A.U. POPE, (Ed), *a.g.e.*, Fig. 358, Pl. 340C.

E. DIEZ ve O. ASLANAPA, *a.g.e.*, Şek. 222.

E. DIEZ, *Churasanische Baudenkmaeler*, I, Berlin 1918, Taf. 1-3.

O. ASLANAPA, *Türk Sanatı*, İstanbul 1972, Şek. 134.

dörtgen çerçeveler içinde (24), Damgan'da 418 H/ 1027 M. e tarihlenen Pir-i Alemdar türbesinde külah altında ince kuşek içinde (25), Özkent'te 582 H/ 1186-1187 M. e tarihlenen Orta Türbe'nin cephesinde (26), ve Afganistan'ın Bust şehrinde, Bust kalesindeki kemer içliğinde yer alan yazı örnekleri sıralanabilir (27).

Bu yapılarda, Dügümlü Kufi'de iki veya üç harf birbirlerine düğümlenirlerken, diğer bazı uzun bacaklı harflerin de düğümlerle sonuçlandıkları görülür. Böylece de düğümler tek tek harflere bir süs katmaktan öte harf ve kelimeleri bağlayıcı bir nitelik de kazanmaktadırlar. Aynı dönemde benzer düzenlemeler Kazvin'deki Mescid-i Cuma'nın iç duvarlarında ve Bistam'daki Beyazıd Camii mihrabında alçı üzerine oyulmuştur (28). Her iki örnekte de yazı, bitkisel öğelerle doldurulmuş bir zemin üzerinde, ikinci bir tabaka oluşturmaktadır.

Anadolu mimarisinde düğümlü Kufi örnekleri kısıtlıdır. Bunlardan özellikle Diyarbakır Ulu Camii'ndeki uygulamalar İran bölgesi örneklerine benzerlik göstermektedir. Ulu Caminin ana giriş kapısında, kemerli açıklık üzerinde uzanan ve doğu cephede kemerler üzerindeki ilk geniş yazı kuşağı gerek yazı ve düğümler, gerekse bitkisel öğelerle yoğun bir biçimde doldurulmuştur (29). Anadolu'daki diğer bazı Dügümlü Kufi uygulamalarında ise yazı ve düğüm öğeleri birbirleriyle daha az bütünleşmekte, bu nedenle de iki ayrı şerit olarak algılanma nitelikleri ağırlık kazanmaktadır. Yazı ve düğümler arasında zemini dolduran bitkisel öğelerin ya hiç kullanılmamış ya da aralıklı yerleştirilmiş olmaları da harf ve düğümlerin belirginliğini arttırmaktadır. Bunlara örnek olarak Konya'da Sırçalı Medrese'nin eyvan cephesinde, pencere üstlerinde kare çerçeveler içerisinde, Konya'da Karatay Medrese'sinin kubbe eteğinde geniş bir kuşak içerisinde, Konya Alâaddin Camii ve Kayseri Külük Camii mihrablarında kavsara üzerinde dikdörtgen çerçeveler içerisinde yer alan yazı şeritleri verilebilir (30). Diyarbakır Ulu Camii'nde avlunun kuzey ve batı cephelerinde kemerler üzerindeki geniş yazı şeritlerinde ve

(24) A. GRABAR ve D. HILL, *a.g.e.*, Pl. 145-148.

(25) A.U. POPE, (Ed), *a.g.e.* p.1723, Fig. 588, Pl. 339 B.

(26) A.U. POPE, *a.g.e.*, Pl. 116, 118.

(27) A.U. POPE, *a.g.e.*, Pl. 154.

(28) S. FLURY, *a.g.e.*, s. 1765.

O. GRABAR ve D. HILL, *a.g.e.*, Pl. 189, 192.

(29) M. van BERCHEM ve J. STRZYGOWSKI, *Amida*, Heidelberg 1910, Taf. XVI, 1; XV, 1.4.

(30) O.ASLANAPA, *Turkish Art and Architecture*, London 1971, Pl. I, G. ÖNEY, *a.g.e.*, s. 26, 36, 39.

Malatya Ulu Camii'nde avlunun Batı cephesinde yine kemerlerin üzerinde uzanan dikdörtgen çerçeveler içerisinde ise Düğümlü Kufî'nin çift kalpli düğümlerin biçimlendiği şekli uygulanmıştır (Res. 3) (31).

Düğümlü Kufî'nin gelişmiş bir örneğini sunan Sivas Ulu Camii minaresinin silindirik gövdesini saran yazı şeridinde, bitkisel ögeler düzenlenmeden tamamen atılmış, yazı ve düğümler boş bir zemin üzerinde bırakılmıştır (Res. 4). Önceki örneklerde bir ya da iki uzun bacaklı harfin birbirine dolanması ile sonuçlanan basit düğümler, burada yerlerini düğümler geçmelere bırakırlar. Düğümler geçmeler, uzun bacaklı harflere yatay şeritlerin eklenmesi, yatay ve düşey yönde uzanan şeritlerin birbirlerini alttan üstten katetmeleri ile oluşur. Giderek düzenlemenin ana şeması içerisinde, düğümlerin yazıya oranla ağırlıkta oldukları söylenebilir (Res. 4).

Benzer nitelikli düğümler ögeleri ile Kufî yazının kaynaştırıldığı bir diğer düzenleme ise ÖRGÜLÜ KUFÎ olarak tanımlanabilir. Sivas Keykavus Darüşşifası'nda yer alan bu yazı düzenlemesi Düğümlü ve Örgülü Kufî arasındaki ayrımı sergilemektedir (Res. 5). Keykavus Darüşşifası'nın Türbe cephesinde soldaki pencere alınlığı üzerinde dikdörtgen bir çerçeve içerisine yerleştirilen Kufî yazı şeridinde kullanılan düğümlü geçmeler Sivas Ulu Camii minaresinde kullanılanlara benzer niteliktedir. Ancak Keykavus Darüşşifası'nda yazı ile süslemenin kaynaşmadıkları, aksine birbirlerinden belirgin bir şekilde ayrıldıkları izlenmektedir. Bu ayrımı etkileyen de yüzeyin yatay yönde iki ince şeritle üç parçaya ayrılmış olmasıdır. Böylece yazı ve süsleme kendilerine ayrılan özel şeritler içinde uzanmakta ve aralarındaki bütünlük zayıflamaktadır. Bu ayrım kanımızca Düğümlü ve Örgülü Kufî arasında algılama açısından oluşan önemli bir farktır. Keykavus Darüşşifası'ndaki bu yazı şeridi ayrıntılı incelendiğinde şöyle bir düzenleme açığa çıkmaktadır:

Yatay yönde üç bölüme ayrılan dikdörtgen yüzeyin alt bölümünde Kufî yazı yer alır. Yazıdaki uzun bacaklı harfler yatay yönde uzanan ince şeridi katederek ikinci bölüme uzanırlar ve buradaki düğümlü süslemeyi oluşturan ince şeritlere karışırlar. Süsleme bitimindeki ikinci ince yatay şeridi tekrar kateden uzun bacaklı harfler üstteki üçüncü bölümde harf tepeleri olarak son bulunurlar. Böylece yazı şeridindeki uzun bacaklı harflerin yazı ve süsleme arasında bir bağlantı oluşturmak yönünde katkıları olursa da, gerek yazı gerekse süsleme kendilerine ayrılan özel bölümler içinde yer aldıkları ve bu bölümler ince yatay şeritlerle

(31) M. van BERCHEM ve J. STRZYGOWSKI, *a.g.e.*, Taf. VII, 3, 4; XIV, 1,2.

sınırlandığı için, görsel olarak bu bağlantıyı algılamak güçtür. Giderek Dügümlü Kufi'de yazı ve süsleme arasında izlenen bütünlük zayıflamaktadır. Kanımızca bu bütünlük Dügümlü ve Örgülü Kufi arasında algılama açısından oluşan en önemli farktır ve geometrik geçmelerin kullanıldığı Örgülü Kufi örneklerinde de daha çok açığa çıkmaktadır. Yazı ve geometrik geçmelerin ayrılması ve geçmelerin daha geniş bir alanı kaplar biçimde düzenlenmesi sonucu Örgülü Kufi'de yazı ikinci dereceye düşmektedir.

Yukarıdaki iki örnek ,Sivas Ulu Camii minaresi ve Keykavus Darüşşifası Türbe cephesindeki yazı şeritleri düğümlü geçmelerin kullanımı açısından aralarındaki benzerliklere, düzenlemenin tasarımı açısından ise aralarındaki ayırımı işaret etmek üzere ele alınmışlardır. Yine düğümlü geçmelerin kullanıldığı diğer iki örnekte Keykavus Darüşşifası'ndaki yazı şeridine benzer nitelikler saptanabilmektedir. Bunlar da Sivas Gök Medrese'de taçkapının güney kanadında ince bir dikdörtgen çerçeve içinde yer alan, Malatya Ulu Camii'nde ise kubbeli mekânın geçiş bölümünde sağır nişler içerisinde uzanan yazı şeritleridir (Res. 6) (32).

Örgülü Kufi'nin diğer bir dizi örneğinde, düğümlü geçmelerden çok, gelişmiş geometrik geçmeler kullanılmıştır. Bu geometrik geçmelerin bir kısmı salt süsleme amacıyla mimari süslemede sık sık kullanılan geometrik geçmelere yakın ilişkidir. Bu tür ilişkilere işaret edebilmek amacıyla aşağıda geometrik geçmelerin niteliklerine dayanan bir sınıflamaya gidilmiştir.

1. Örgülü Kufi : Yazı şeridine kare birimlerden oluşan bir geometrik geçmenin eklenmesi

Örgülü Kufi'nin bu bileşimi Maraga'da 542 H/1147-1148 M. e tarihlenen Kümbet-i Surkh'da yer almaktadır (33). Yazı, yapının cephelerini bölümleyen çift sağır nişlerin üst kısımlarına, dikdörtgen tablalar içerisine yerleştirilmiştir. Dikdörtgen tabla yatay yönde üç bölüme ayrıl-

(32) O.C. TUNCER, 'Orantı ve Modül Üzerine Selçuklu Yapılarından Bazı Örnekler', *Vakıflar Dergisi*, c. 13, 1981, Res. 17.

(33) A.U. POPE (Ed.), a.g.e., Pl. 341, A, B.

O. GRABAR ve D. HILL, a.g.e., Pl. 223.

P.O. SEHER-THOSS, *Design and Colour in Islamic Architecture*, Washington 1968, Pl. 30-33.

A. GODARD, 'Notes Complémentaires sur les Tombeaux de Maragha', *Athar-é-Iran*, V.I, n.1, 1936, Fig. 86, 92.

maktadır. Alttaki daha dar olan bölümde Kufî yazı uzanır. Ortadaki geniş bölmeyi, kare birimlerin yatay yönde yanyana ilmeklenmeleri ile biçimlenen geometrik geçme doldurur. Üstte üçüncü bölümü dolduran uzantılar Kufî yazıdaki uzun bacaklı harflerin uzantıları gibi görünmekle birlikte onlarla doğrudan bağlantıları yoktur. İlmeklenen karelerin iki kenarlarından uzanıp, düzenli aralarla yinelenirler ve düzenlemenin simetrisine katkıda bulunurlar.

Yine Maraga'da, 731 H/1331 M. e tarihlenen, Kümbet-i Joi-Borj'da sivri kemerli sağır nişlerin üzerinde, dikdörtgen tablalar içerisinde, her cephede yinelenen ve Kufî yazı ile ilmeklenen karelerden oluşan düzenlemeler, kare birimlerin biçimlenişi açısından önceki örnekten farklıdır (34). Dikdörtgen tablanın, aşağıdan yukarıya doğru, ilk bölümünde geniş bir Kufî yazı şeridi uzanır. Bunu izleyen ikinci bölümde, tepe üzerine oturtulan kareler, birbirlerine ilmeklenmeden, sivri uçları birbirine değecek biçimde sıralanmıştır. Kare birimlerin sivri tepelerinden uzayan çift hat düzenli aralarla yinelenir, ancak en alt bölümdeki yazı şeridi ile doğrudan bir bağlantıları yoktur.

Kufî yazıya kare birimlerin ilmeklenmesinden oluşan bir geometrik geçmenin eklenmesi ile sonuçlanan yazı düzenlemeleri, Sivas'ta Keykavus Darüşşifa'sı ve Konya'da İnce Minareli Medrese'de de kullanılmıştır. Her iki yapıda da geometrik geçme karelerin biçimlenişi açısından Kümbet-i Joi-Borj'u anımsatmaktadır.

Keykavus Darüşşifası'nda yine Türbe cephesinde yer alan bu düzenleme, giriş kapısının alınlığı üzerinde geniş bir dikdörtgen tabla içerisine yerleştirilmiştir (Res. 5). Alt ve üst kenarları ince şeritlerle sınırlanan geometrik geçmede kare birimler yine tepe üzerine oturmakta ve sivri yan uçları birbirlerine değecek biçimde sıralanmaktadır. Ancak burada, karelerin dışlarını çerçevelemek üzere ikinci bir dizi kare birim yerleştirilmiş ve bunların tepe ve taban kenarları düz kesilerek bir altıgen görünümü verilmiştir. Böylece giriftleşen geometrik geçmeye, Kufî yazının uzantıları olarak katkıda bulunan ince şeritler, üçüncü bölümde düzenli aralarla yinelenen harf tepeleri ile nihayetlendirirler.

Konya'da İnce Minareli Medrese'de kubbe eteğini çevreleyen yazı şeridinde tepe üzeri oturan kare birimler, üst kenarları düz hatlarla sınırlanan içiçe çemberlerle çerçevelenerek yine girift ve yazıya oranla ağırlıklı bir süsleme şeridi gerçekleştirilmiştir (Res. 7). Burada geomet-

(34) O. GRABAR ve D. HILL, a.g.e., Pl. 226.

rik geçmenin alt ve üst kenarları ince şeritlerle sınırlandırılmamıştır. İnce Minareli Medrese'de kubbe eteği yanısıra, iç mekânda pencere açıklıklarının üst kısımlarındaki dikdörtgen tablalar içerisinde de benzer düzenlemeler yer almaktadır.

Sözü edilen bütün bu örneklerde ortak nokta, yazı ve süsleme şeritlerinin birbirlerinden ayrılmış olması ve süslemenin yazıya oranla ağırlıklı bir yer tutmasıdır. Bu tür geometrik geçmelerin salt süsleme amacıyla kullanımı ise giderek giriftleşen örnekler sunmaktadır.

2. Örgümlü Kufi : Yazı şeridine sekizgen birimlerden oluşan bir geometrik geçmenin eklenmesi

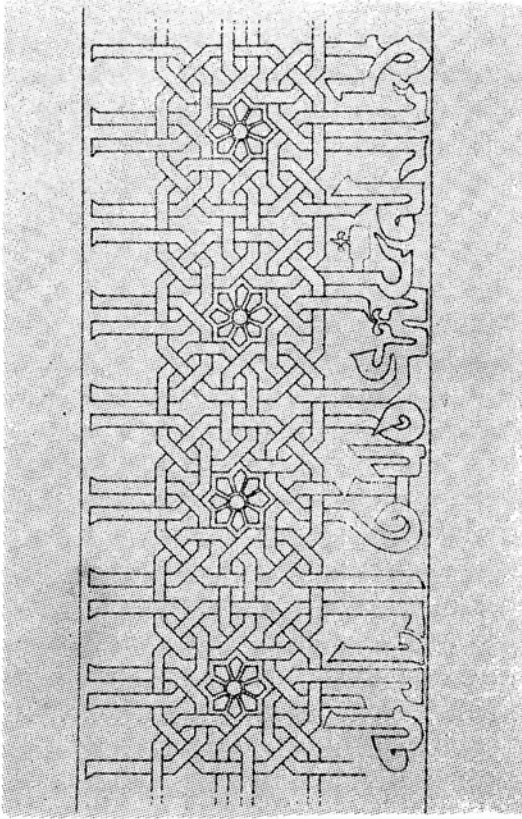
İlmeklenen sekizgenlerin oluşturduğu geometrik geçmeler, Kufi yazı ile birlikte daha sık kullanılan ve salt geometrik süslemede de daha fazla karşılaştırma örneği bulunan düzenlemelerdir.

Sekizgen birimlerle kurulan bir geometrik geçmenin eklendiği Kufi yazının, erken örneklerinden biri 460 H/1067-1068 M. e tarihlenen I. Anonim Karagan Kümbeti'nde kullanılmıştır (35). Sekizgen planlı türbenin doğuya yönelen yüzünde, sağır niş üzerinde geniş bir dikdörtgen tabla içerisinde yer alan yazı, kesme tuğla birimlerle gerçekleştirilmiştir. Bu düzenlemede çok ince bir şerit içine yerleştirilen yazının üst kısmında, ilmeklenen sekizgenler yazı şeridinden tamamen kopan ve yazı şeridinden iki misli geniş bir bölüm oluştururlar. Kufi yazıda yer alan uzun bacaklı harflerin üçüncü bir bölüm biçimlendirmek üzere uzanmaması ile geometrik geçme yazıya oranla daha belirgin bir üstünlük kazanmaktadır.

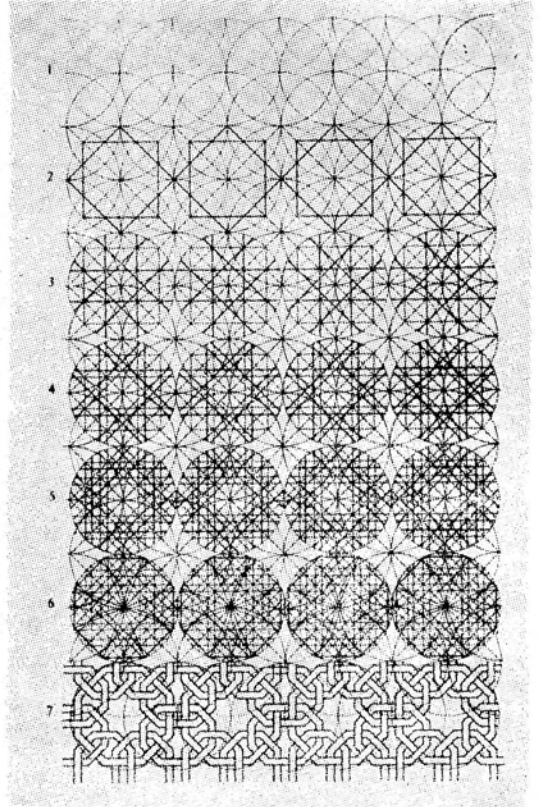
Yine erken örneklerden Gulpayagan'daki Mescid-i Cuma'da yazı şeridi ana eyvanın güney duvarındaki açıklık üzerine, dikdörtgen bir tabla içine yerleştirilmiş ve böylece duvar yüzeyini aralıksız kaplıyan geometrik süslemeden ayrılmıştır (36). Gerek duvar yüzeyi gerekse yazı düzenlemesinde alçı ve tuğla malzeme birlikte kullanılmıştır. Yazıya ayrılan dikdörtgen yüzey, alt ve üsttekiler daha ince ortadaki daha geniş olmak üzere, üç bölüme ayrılır. Orta bölümü dolduran ve ilmeklenen sekizgenlerden oluşan geometrik geçme ile Kufi yazıdaki uzun bacaklı harflerin uzantıları ile bir bakıma bağlantı kurulmuştur. Üst kısımda devam eden harf uzantılarının ancak bir kısmı yazı şeridi ile doğrudan ilişkili, diğer-

(35) D. STRONACK ve T.C. YOUNG, 'Three Seljuk Tomb Towers', *Iran, Journal of Persian Studies*, V.4, 1966, Pl. X d, XII b.

(36) O. GRABAR ve D. HILL, *a.g.e.*, Pl. 282; Bu yazıdaki Şek. 2, bu fotoğraftan çizilmiştir, bu nedenle de metinde yanlışlıklar mevcuttur.

Şek. 2— Gulpayagan, Mescid-i Cuma; ana eyvandaki yazı kuşağı.

Şek. 3— Gulpayagan, Mescid-i Cuma; ana eyvandaki yazı kuşağı. Geometrik geçmenin tasarımı.

leri ise tasarımın denge ve simetrisini bozmamak için yinelenmektedir (Şek. 2).

Sekizgenli geçmede büyük ve küçük boyutta sekizgenler birbirlerine ilmeklenerek yatay yönde uzanırlar. Bu geçmenin tasarım süreci incelendiğinde, salt süsleme amacıyla kullanılan geometrik geçmelerin tasarımında izlenen yöntemle eş olduğu görülür (Şek. 3.1 - 3.7) (37). Tasarım sürecinde ilk iki aşama olan ilmeklenen çemberlerin çizilmesi (Şek. 3.1.) ve aynı yatay çizgi üzerindeki teğet çemberler içine biri taban, diğeri tepe üstü gelmek üzere bindirme iki karenin çizilmesi (Şek. 3.2.), sekizgen-

(37) İslam süslemesinde kullanılan geometrik örgüler için Bkz:

Ö. BAKIRER, *Selçuklu Öncesi ve Selçuklu Dönemi Anadolu Mimarisinde Tuğla Kullanımı*, Ankara 1981, s.178-198, Şek. 81-121, Res. 151-185.

I. EL-SAİD ve A. PARMAN, *Geometric Concepts in Islamic Art*, London 1976,

K. CRITCHLOW, *Islamic Patterns*, London 1976.

li geçmelerin tasarımında her zaman izlenen iki temel aşamadır. Bu iki aşama geometrik örgüyü biçimlendirecek olan birim şekili saptar. Bu birim şeklin biçimlenmesini izleyen aşamalar ise geometrik örgünün niteliklerine uygun olarak çeşitlenir ve sayıları farklılaşır. Giderek geometrik örgünün kurgusu, tek bir birim şekil içinde çözülür ve bu birim şeklin yanyana dizilen teğet çemberler içinde yinelenmesi ile üretilir (38).

Gulpayagan'daki Mescid-i Cuma'da yer alan yazı şeridinde geometrik geçme birim şeklinin saptanmasını içeren ilk iki aşamayı izleyen beş aşamada tamamlanmaktadır. Üçüncü aşamada, ikinci aşamada bindirme yöntemi ile çizilen karelerin biçimlendirdiği sekiz kollu yıldızların kesişme noktaları - üç atlamalı olarak - karşılıklı birleştirilir (Şek. 3.3.). Dördüncü aşamada, bir önceki aşamada biçimlenen küçük sekizgenin üçüncü aşamadaki yöntemle birleştirilmesi ve beşinci aşamada aynı işlemin yinelenmesi ile birim şeklin yüzeyi bir dizi paralel eğik çizgi ile bölünmüş olur (Şek. 3.4, 3.5.). Altıncı aşamada ise birim şekil olan sekiz kollu yıldızın çembere teğet uçlarının birleştirilmesi ile çembere teğet sekizgenler elde edilir (Şek. 3.6). Geometrik geçmede gözün ilk anda algıladığı da, aralarında kısa bir aralıkla yatay yönde yinelenen bu sekizgenlerdir (Şek. 3.7, Şek. 2). Üçüncü, dördüncü ve beşinci aşamalar, sekizgenlerin kenarlarına çiftli ilmeklenen küçük sekizgenleri biçimlendirir. Bu küçük sekizgenler, ilmeklenmeden yanyana dizilen büyük sekizgenleri birbirine bağlayarak geometrik geçmedeki bütünleşmeyi gerçekleştirirler.

Gulpayagan'daki Mescid-i Cuma'da Kufi yazı ile birleştirilen bu geometrik geçme, Onbirinci yüzyıldan başlamak üzere, yazı olmaksızın tek başına, mimari süslemede uzun süre kullanılmıştır. Örneğin, Afganistan'da Balk yakınında Devletabad ya da Hazret Salih Minaresi olarak tanınan ve 502-503 H/1108-1109 M. e tarihlenen minarenin silindirik gövdesini sekizgenli geçme geniş bir kuşak içerisinde sarar (39). Burada birbirlerine ilmeklenen iki boyutlu sekizgenler Gulpayagan'dakilerin aynıları-

(38) Ö. BAKIRER, *ay. yer.*

Ö. BAKIRER, 'Erken Dönem Mimari Süslemesinde Geometrik Düzen Denemesi', *VIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1976, *Tebliğler*, c.II, Ankara 1981, s.951-959, Lev. 415-422.

(39) E. SCHROEDER, 'Preliminary Note on Work in Persia and Afganistan', *Bulletin of the American Institute for Persian Art and Archeology*, V.4, 1936, p.134, Fig. 5.

O. GRABAR ve D. HILL, *a.g.e.*, Pl. 167, 168.

dır. Ancak, yazının eksikliği ile alt ve üst sıradaki sekizgenler devam etmeyip yarıda kesilmekte ve bu nedenle de geçmeye daha geniş bir alana yayılacakken yarıda kesilmiş bir görünüm vermektedirler.

Aynı sekizgenli geometrik geçme, yine yazı ile birleştirilmeden, Damgan'da Onbirinci yüzyıla tarihlenen Tarikhane minaresi ve Sava'da Mescid-i Cuma yakınında yer alan minarenin gövdelerinde geniş kuşaklar içerisine uygulanmıştır (40). Buhara'da, Onikinci yüzyılın başına tarihlenen Maghak-i Attari Camii'nde ise ön cephede ve düşey yönde devam eden bir kuşak içine yerleştirilmiştir. Burada büyük sekizgenler üstüste dizilirken, küçükler bunların yan kenarlarına ilmiklenir (41). Bistam'daki Bayezid Türbesi'nde iç mekânda, aynı nitelikte düşey yönde bir kuşak içerisine yerleştirilmiştir (42). Her iki örnekte de sekizgenli geçmenin iki kenarında uzanan süsleme kuşakları bir bakıma geçmeyi sınırlarlar.

Yukarıda verilen örneklerde sekizgen birimlerle gerçekleştirilen geometrik geçme kesme tuğla malzeme ile uygulanırken, Onüçüncü ve Ondördüncü yüzyıllarda tuğla ve çini ve yalnız çini olmak üzere farklı malzeme ile uygulamalarına da rastlanmaktadır. Bunlardan biri Amasya'da Onüçüncü yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen Gök Medrese Camii'nin Türbe kasnağında yer almaktadır. Geometrik geçme Güney-batıya yönelen sivri kemerli sağır nişin yüzeyini doldurur (Şek. 4). Manganez moru sırlı ince şeritlerden yapılan büyük sekizgenler, kesme tuğla ince şeritlerden yapılan büyük sekizgenler yanında daha belirgin bir görünüm kazanmakta iseler de geometrik geçmenin niteliği ve kurgusu daha önce verilen örneklere eşitir (43). Ancak burada geometrik geçmenin dar bir kuşak içinde kalmayıp sağır nişin geniş yüzeyine dağılması sonucu örgünün sürekliliği izlenebilmektedir. Geçme daha geniş bir yüzeye yayıldığı halde tasarım süreci Gulpayagan'daki Mescid-i Cuma'da uygulanan yazı şeridinde, kullanılan geometrik geçme ile aynıdır. Burada da tasarım, birincisi ilmiklenen çemberler, ikincisi yanyana teğet çemberler içine çizilen bindirme kareler olmak üzere iki temel aşama (Şek. 5.1, 5.2.) ve bunları izleyen beş aşamada tamamlanmaktadır (Şek. 5.3 - 5.7). Elde edilen birim şeklin gerek yatay gerekse düşey eksenlerde dizilen teğet çemberler içinde yinelenmesi sonucunda da tüm yüzey doldurulmaktadır (Şek. 4).

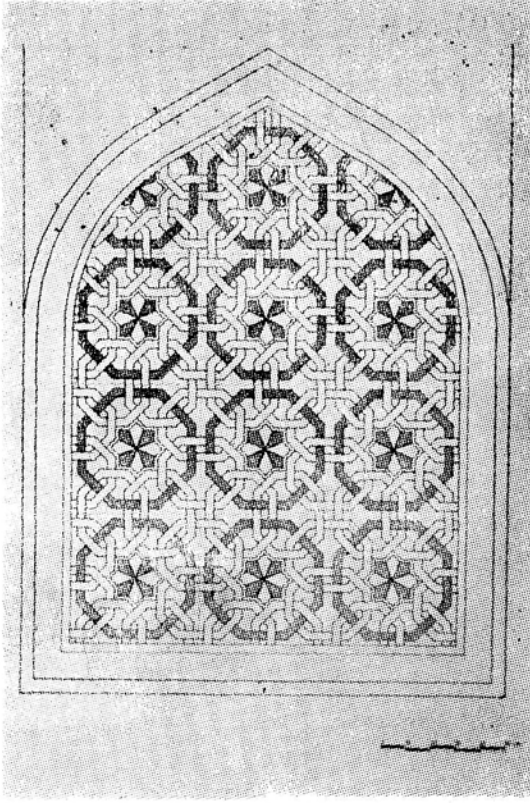
(40) O. GRABAR ve D. HILL, a.g.e., Pl. 196, 214.

(41) O. GRABAR ve D. HILL, a.g.e., 3,4,8.

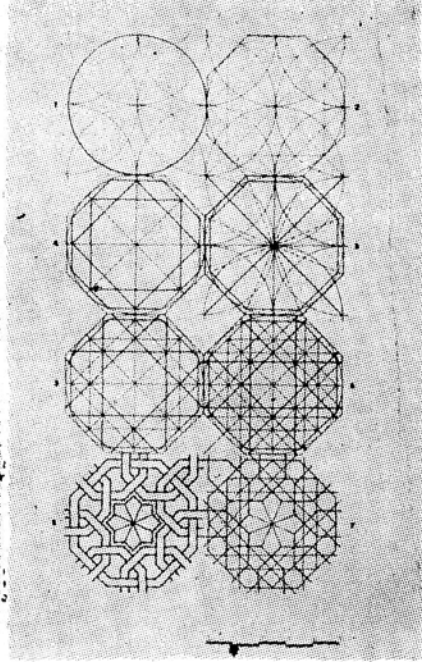
(42) O. GRABAR ve D. HILL, a.g.e., p.59, Pl. 191.

F. SARRE, *Denkmaeler Persischer Baukunst*, Berlin 1900-1910, Pl. 163.

(43) Ö. BAKIRER, *Selçuklu Öncesi ve Selçuklu Dönemi Anadolu Mimarisinde Tuğla Kullanımı*, Ankara 1981, Şek. 117, 118, Res. 167.

Şek. 4— Amasya, Gök Medrese Camii; türbe kasağının Güney-batı yüzü

Şek. 5— Amasya Gök Medrese Camii türbe kasağının Güney-batı yüzündeki geometrik geçmenin tasarımı

Örgülü Kufi'de, yazı şeridine ilmeklenen sekizgenlerden oluşan bir geometrik geçme eklenmesi esasından özümlenen düzenlemelerde de bazı çeşitlemelere rastlanabilmektedir. Örneğin, İsfahan'da 707-714 H/ 1307-1313 M. e tarihlenen İmamzade Cafer Türbesi'nde büyük boyutlu sekizgenler tepe üstü oturtularak bir çeşitleme yapılmıştır (44). Bu sekizgenlerin kenarlarına ilmeklenen küçük sekizgenler aşağıya doğru uzanarak yazı şeridine eklenirler, üstte ise dilimli uçlarla sonuçlanırlar.

Kufi yazı ile birleşen sekizgenli geometrik örgünün bir diğer çeşitlemesi de yarım sekizgenlerin ilmeklendiği düzenlemedir. Gulpayagan'daki Mescid-i Cuma'nın minaresinde yazı sekizgen kaidenin üst kısmını

(44) G. ÖNEY, *Ceramic Tiles in Islamic Architecture, The World of Tiles*, No. 1, Kyoto 1978, p.180.

geniş ve yatay bir kuşak içinde çevreler (45). Bu kuşağın üç bölümünden alttakini yazı, ortadakini birbirine örülen yarım sekizgenler doldurur. Yazıdaki uzun bacaklı harfler ise geometrik örgünün zemininde devam ederek üçüncü bölmeye uzanır ve keskin uçlarla sonuçlanırlar. Düşey yöndeki çizgilerin uzun tutulması bu düzenlemede süsleme ile yazı arasındaki bağı tamamen kaldırır.

Yarım sekizgenlerin ilmeklenmesi ile kurulan geometrik örgü Afganistan'ın Kist şehrindeki Türbe'de, yazı olmadan tek başına kullanılmıştır (46).

3. Örgülü Kufi : Yazı şeridine ilmeklenen çemberlerden oluşan bir geometrik geçmenin eklenmesi

Kufî yazının yukarıda tanımlanan çeşitlemeleri gibi bu çeşitlemesinde de yazı ve süsleme birbirlerinden bağımsız yatay şeritler içerisinde uzanırlar. Kufi yazı ve ilmeklenen çemberlerin birleştiği düzenlemenin erken örneklerden biri Karagan'da 460 H/1067-1068 M. tarihli I. Anonim Türbe'de yer almaktadır (47). Yazı kuşağı sekizgen Türbe'nin Güney yüzündeki sağır niş üzerinde dikdörtgen bir tabla içerisinde uzanır. Dikdörtgen tabla, altta ince bir yazı şeridi, üstte geometrik bir geçme olmak üzere yalnızca iki bölüme ayrılmıştır. Harf uzantılarının oluşturduğu üçüncü bir bölüm yoktur. Geometrik geçmenin yazı şeridine oranla yaklaşık üç misli geniş olması yazının önemini yitirmesine neden olur.

Aynı nitelikte bir geometrik geçme Gulpayagan'daki Mescid-i Cuma'da kullanılmıştır (48). Örgülü Kufi'nin yer aldığı iki geniş kuşak mihrab nişinin etrafındaki çerçeveyi oluştururlar. İçteki yazı kuşağı eş genişlikte üç bölüme ayrılmıştır. Birincide yazı, ortada çemberlerin ilmeklenmesi ile biçimlenen girift geçme, en üstte ise uzun bacaklı harflerin uzantıları düzenli aralarla yinelenir (Şek. 6) (49). Geometrik geçmede, ilmeklenen çemberlerin çepçepi çember merkezlerinde buluşur.

Mihrab çerçevesini dıştan dolaşan ikinci yazı kuşağında, Kufi yazıya

(45) A.U. POPE- (Ed.), a.g.e., Pl. 361 B.

O. GRABAR ve D. HILL, a.g.e., Pl. 285, 286.

O. ASLANAPA, *Türk Sanatı*, İstanbul, 1972, Res. 93.

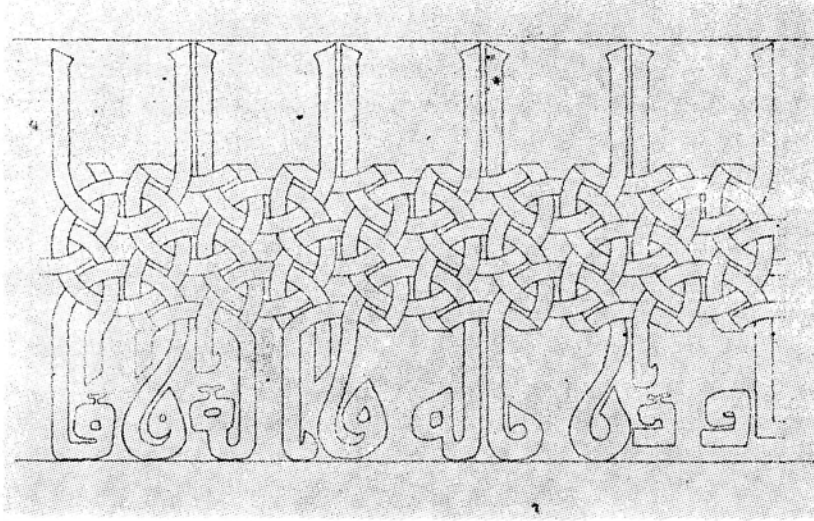
(46) O. GRABAR ve D. HILL, a.g.e., Pl. h, p. 65.

(47) D. STRONACK ve T.C. YOUNG, a.g.e., Pl. XC, XII a.

(48) O. GRABAR ve D. HILL, a.g.e., Pl. 283, 284.

(49) O. GRABAR ve D. HILL, *ay. yer.*; Bu yazıdaki Şek. 6, bu fotoğraftan çizilmiştir, bu nedenle de yazı metninde yanlışlıklar mevcuttur.

eklenen geometrik geçmede, ilmeklenen çemberler dilimlidir ve merkezlerde altı kollu yıldızlar biçimlendirilirler (50).

Şek. 6— Gulpayagan, Mescid-i Cuma; mihrab çerçevesi, yazı kuşağı.

İlmeklenen çemberlerden kurulan geometrik geçmelerin yalnız başlarına kullanımları yaygın değildir. Bu nedenle Gulpayagan'daki Mescid-i Cuma'nın mihrabındaki bu iki yazı kuşağına karşılaştırma örneği saptanamamıştır.

4. Örgülü Kufi : Yazı şeridine ilmeklenen çember ve karelerden oluşan bir geometrik geçmenin eklenmesi

Örgülü Kufi'nin çember ve karelerin oluşturduğu bir geometrik geçme ile bağdaştırıldığı çeşidi en erken Nahçıvan'da 582 H/1186-1187 M. e tarihlenen Mumine Hatun Türbesi'nde kullanılmıştır (51). Sekizgen yapının her yüzündeki sağır nişleri bir yazı kuşağı çerçeveler. Yapının köşelerinde bu kuşaklar açılı olarak birbirlerine eklenirler. Üç bölüme ayrılan yazı kuşağında, Kufi yazı ve geometrik geçmenin bulunduğu şeritler eş genişlikte tutulmuş, harf uzantılarının bulunduğu üst kısım ise daraltılmıştır. Geometrik geçme, birbirine örülen şeritlerin oluşturduğu çember ve karelerin, bir atlamalı, birbirlerine teğet sıralanmaları ile ku-

(50) O. GRABAR ve D. HILL, *a.g.e.*, Pl. 283, 284.

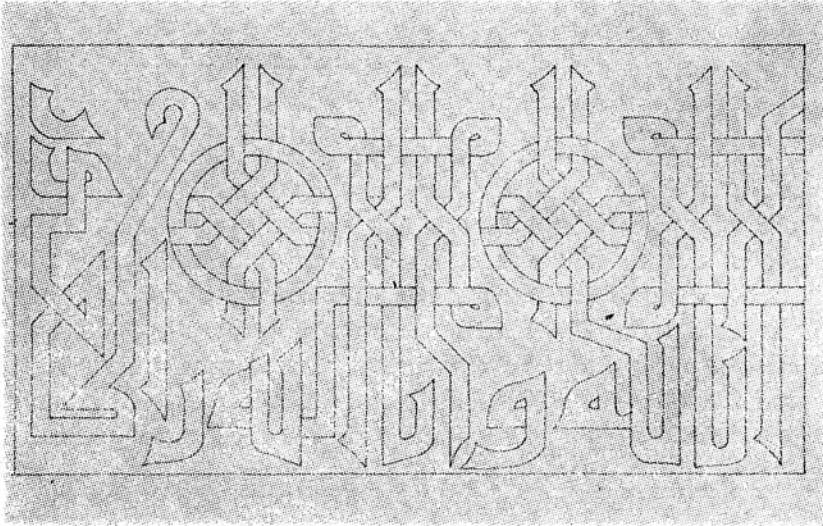
(51) O. GRABAR ve D. HILL, *a.g.e.*, Pl. 229.

F. SARRE, *a.g.e.*, Taf. 5.

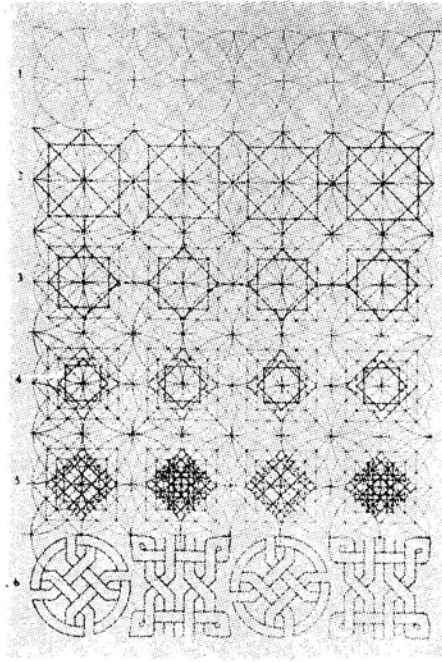
rulur. Yazı ve geometrik süsleme arasındaki bağ çok zayıflamış, üçüncü şeritteki harf uzantılarının yazı ile hiçbir ilişkileri kalmamıştır.

Benzer bir düzenleme Sivas'ta Keykavus Darüşşifası'nda Türbe'nin giriş kapısı üzerindeki dikdörtgen tablanın yüzeyini doldurmaktadır (Res. 5). Örgülü Kufi'nin şimdiye kadar sözü edilen örneklerine oranla burada, yazı ve süsleme arasında kuvvetli denilebilecek bir bağ izlenebilmektedir, ancak yazı kuşağının kurgusu simetrik ve dengeli değildir. Şöyle ki geometrik geçmeye yer yer yazının uzun bacaklı harflerinin uzantıları katkıda bulunurken, yer yer de geçmenin şeritleri yazıyla herhangi bir bağlantı yapmayan uçlarla sonuçlanmaktadır. Bu yazı kuşağının ilgi çekici bir diğer niteliği de yazının yatay yönde devam ettikten sonra, dikdörtgen tablanın sol yan kenarında yön değiştirerek düşey yönde ve tek başına devam etmesidir (Res. 5, Şek. 7). Bu asimetrik kurgu, belki de seçilen metnin yerine fazla uzun geldiğini ve metni tamamlayabilmek için 90° lik bir açılı dönüşle kenara sıkıştırmanın gerekli olduğunu düşündürebilir. Geometrik geçmeyi bir atlamalı yanyana dizilen çember ve kareler biçimlendirir. Her ikisinin de yüzeyleri, birbirlerine alttan üstten örülen şeritlerle bölünmüştür. Mumine Hatun Türbesi'ndeki geometrik geçmeden az farklı olan bu kurgu firuze mavisi çini şeritlerle gerçekleştirilmiştir.

Bu geometrik geçmenin tasarım süreci incelendiğinde beş aşamada tamamlandığı görülür (Şek. 8.1 - 8.6). İlk iki aşama, ilmeklenen çember-

Şek. 7— Sivas Keykavus Darüşşifası; türbe cephesi, giriş kapısı üstündeki yazı kuşağı.

Şek. 8— Sivas Keykavus Darüşşifası; türbe cephesi, giriş kapısı üstündeki yazı kuşağı, geometrik geçmenin tasarımı.

lerden bir çember ağının kurulması ve teğet çemberler içerisine bindirme yöntemi ile çift karelerin çizilmesini içerir (Şek. 8.1, 8.2). Üçüncü ve dördüncü aşamalarda bu kareler içine giderek küçülen bindirme kareler çizilir (Şek. 8.3, 8.4). Beşinci aşamada en içteki bindirme karelerde, keşişme noktaları birleştirilerek bir ağ oluşturulur (Şek. 8.5). Bu aşama, çemberlerin ve karelerin dış sınırlarını, iç bölünmelerini ve şerit genişliklerini saptar. Ancak bu örnekte, tasarımı yapılan geometrik geçmenin uygulama aşamasında az bir değişiklik yapılmıştır. Şöyle ki: Uygulamada çember ve kareler birbirlerine yaklaştırılarak, araları kapatılmıştır. Ayrıca düğümlenen karelerde düşey yöndeki çizgiler uzatılarak, düğümlü çemberlerin dış sınırları ile aynı düzleme getirilmiştir (Res. 5, Şek. 7).

Aynı geometrik geçmenin yazı olmadan tek başına kullanımına bir örnek Akşehir'de 633 H/1235 M. tarihli Küçük Ayasofya Mescidi'nin kubbesindedir (Res. 8). İnce bir kuşak içerisinde yer alan geometrik geçme kubbe eteğini çepeçevre dolaşır. Burada çemberler firuze çini şeritlerden, kareler ise manganez moru çini şeritlerden yapılmıştır. Tasarım sürecinin incelenmesi Keykavus Darüşşifası'nda yazı ile birlikte kullanılan

geometrik geçmenin tasarımında izlenen aşamalara eş olduğunu göstermektedir.

Benzer bir geometrik geçme ise Amasya Gök Medrese Camii'nde Türbe'nin külahı altındaki geniş kuşakta yer almaktadır (52). Ancak bu örnekte düzenleme az farklıdır. Çemberler yatay yönde yanyana dizilirlerken, kareden çok düğümleri anımsatan ikinci öğeler bunların üst kısımlarında ikinci bir yatay sıra oluştururlar. Ayrıca bu düğümler, bu geometrik geçmede bir yazı şeridi bulunmadığı halde, harf uzantıları gibi sivri uçlarla sonuçlanırlar (Res. 9).

Başlangıçta belirtildiği gibi, bu yazıda Kufî yazının geometrik düzenlemelere yaklaşan çeşitlemeleri olan Köşeli Kufî, Düğümlü Kufî ve Örgülü Kufî'nin mimarideki uygulamaları irdelenmiş ve belirli bir gelişme çizgisi aranmayıp yalnızca ilişkilere işaret edilmiştir.

Özetleyecek olursak; Köşeli Kufî'de sözcükler önceden tasarlanan geometrik bir çerçeveye uyacak biçimde çevrilerek ve yön değiştirerek düzenlenmektedir. Sözcükler ve harfler her zaman yalındır, uçlarına ya da çevrelerine süs öğeleri eklenmez. Düğümlü ve Örgülü Kufî'de ise yazı her zaman yatay bir kuşak içerisinde uzanır. Ancak Kufî'nin bu iki çeşidinde sözcüklere düğüm ya da geometrik geçmeler olmak üzere süs öğeleri eklenir. Düğümlü Kufî'de uzun bacaklı harfler düğümlerle sonuçlanır ya da birbirlerine düğümlenirler. Uzun bacaklı harflerin farklı boyutlarda olmaları sonucu düğümlerin yükseklikleri de çeşitlenir ve yazı ile süsleme birbirleriyle bütünleşirler. Bunlara eklenen bitkisel öğeler de bu bütünleşmeyi kuvvetlendirir.

Örgülü Kufî'yi Düğümlü Kufî'den ayıran en önemli nitelik yazı ve süsleme öğelerinin birbirlerinden kesinlikle ayrılmalarıdır. Giderek, yazı ve süsleme kendilerine ayrılan özel şeritler içerisinde yer alırlar. Bitkisel öğelerin de bulunmaması ile geometrik geçmelerden oluşan süsleme önem kazanır. Bu incelemede özellikle bu geometrik geçmelerin tasarım süreçleri irdelenerek, bunlarla mimari süslemede yazı ile birleştirilmeden uygulanan geometrik geçmeler arasındaki ilişkiler saptanmıştır. Aynı dönemde ya da farklı dönemlerde, aynı yörede ya da farklı yörelerde kullanılan bu geçmelerdeki benzerlikler, geleneksel süsleme yöntemlerinin uzun süre devam ettiğine ve bir merkezden diğer bir merkeze taşındığına bir kez daha işaret etmektedir.

(52) Ö. BAKIRER, a.g.e., Res. 170.

G. ÖNEY, *Türk Çini Sanatı*, Ankara 1978, s.30.